

Aydınlanma Dönemi Felsefesinin Alman Birliğinin Kurulması Sürecine Etkisi

Mehmet Beşirli*

1. Giriş

Ortaçağ skolastik düşüncesinin¹ Hıristiyanlığın dinî akideleri ile birbirine karıştırılmasından sonra Avrupa'da yeni bir yaşam tarzının oluştuğu genel kabul görmektedir. Bu aşamadan sonra Ortaçağ Avrupası'nın yaşam tarzı ve düşünsel yaklaşımı, daha çok, Hıristiyanlığın yaşam biçimi şeklinde tezahür etmiştir.

Dünyanın yaratıcısı Tanrı'nın Hz. İsa'yı bir kurtarıcı olarak dünyaya gönderdiği imajı etrafında şekillenen kilise öğretisi, zamanla, "Tanrı-Şeytan" ya da "Ahiret-Dünya" ikilemi şeklinde lanse edilen ve tabusal bir iradeyi savunan bir inanç biçimine dönüştürüldü. Birey, hem Tanrı'nın, hem de dünyadaki yaşamı boyunca kendini sapık itikatlara yönelten Şeytan'ın arasında yaşadığı ikilem karşısında çaresiz ve yalnızlığa düşürüldü. Ancak, bu sistem içinde insanın, Yaratıcı karşısında bireysel imânından çok, dinî-siyasî elitsel bir yapı içinde bocalayan kilise otokrasisinin içinde kendine yer bulabilmesi adeta imkansızdı.² Bu çerçevede

içinde yaklaşıldığında Ortaçağ dinî siyasî ve sosyo-psikolojik ortamı içinde bu dinî dogmalar ya da sapmalar ilk başlarda, dönemin, siyasî otoritesi tarafından da kabul görmedi. Sonraki süreçte dinî (kilise) ve siyasî (İmparatorluk ya da Prenslükler) ikilemi, sosyal hayatın içinde daha ayırmsallaştırıcı bir mecraya yöneldi. Dolayısıyla, siyasî aktörler, dinî otoritenin tabusal sınırlayıcı engellemeleriyle kendilerini bağlı saymadıkları için, din adamları ve taraftarlarını şiddetle cezalandırıyorlardı. Ancak Büyük Konstantin'in (323-373) Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak kabul etmesi karşısında bile,³ dinî otorite, hem siyasî, hem de sosyal sınıflar ile – özellikle kırsal kesimler- kolayca kaynaşma olanağına sahip olamadı.⁴ Ancak, Hıristiyanlığın bir devlet inancı olarak kabul edilmesinden sonra, eski antikite kültürüne bir dinamizm kazandıracak yeni yaklaşımlar gündeme gelmeye adaydı.⁵ Yani, dönemin en güçlü siyasî otoritesi olan Roma İmparatoru, eski Yunan kültürünü Hıristiyanlığın akideleri ile kaynaştı-

* Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Skolastik; önce öğretmenler, sonra misyoner ve takiben kilise öğretmenleri için kullanılan Latince "skolastici" kelimesinden gelmektedir. Özellikle Aristoteles'in öğretilerinin Hıristiyanlığın dinî inançları ile birleştirilmesinden sonra, Tanrı'nın varlığının ispatı meselesi bu felsefi akımı doğurdu ve bütün Ortaçağ boyunca şu ya da bu şekilde devam etti. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Salihoğlu, *Alman Kültür Tarihi*, Ankara, 1993, s. 39-44.

² Leo Stern ve Horst Gericke, *Deutschland von der Mitte des 11. bis zur Mitte des 13. Jh.*, Berlin, 1964, s. 73 vd.

³ Avrupa'da başlangıçtan beri kilisenin devletle sıkı bir birlikteliği ve bağlantısı vardı. Konstantin, 325'te Hıristiyan doktrinini belirlemek amacıyla İznik'de bir kurul topladı. Georges Castellan, *Balkanların Tarihi, 14-20. Yüzyıl*, (Çeviren: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul, 1995, s. 35.

⁴ Aynı eser, s. 35.

⁵ Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren kilisenin dogmalarına karşı, modern anlamda olmasa bile, kilise ideolojisine karşı, fikirsiz bazda da olsa, savaşlar gündeme gelmeye başladı. Bu tavır, bilimsel düşüncenin başlamasına doğru atılan ilk adımları simgeliyordu. Stern ve Gericke, *aynı eser*, s. 211-219.

rarak, bugünkü Slav-Cermen kaynaklı geleneksel Batı Avrupa kültürünün ilk temellerini attı.⁶

2. Almanya'da Aydınlanma Dönemi Felsefesi Öncesi Siyasî ve Dinî Yapıdan Örnekler

Onaltıncı yüzyılın başlarına gelindiğinde, Batı Avrupa'nın en dinamik İtalyan şehir devletleri kültürel-edebî yönden kendilerini ispatlarken; kıtanın merkezindeki siyasî güç Alman İmparatorluğu ise, sosyo-kültürel ve politik açıdan, oldukça geri planda idi. İtalyan şehir devletleri, Rönesans ve Hümanist düşüncenin oldukça ileri düzeyde tartışıldığı ve etkin bir biçimde yerleştiği coğrafya olarak görünüyordu. Özellikle Kuzey İtalya'nın zengin bölgelerinde kurulan şehir devletleri, yeniden, eski antik dönemlerdeki bilim, sanat ve edebiyatı keşfetmeye başlamışlardı⁷. Bu arada, İngiltere'deki hanedanlıklar arasındaki iç çatışmanın sona erdiği dönemde Amerika kıtası keşfedilmiş, İspanya ve Portekiz gibi iki denizci devlet, hızlı koloniler elde etmeye başlarken, aynı zamanda, klasik emperyalizme giden yolu da arıyorlardı.⁸

Batı Avrupa'da Hümanizmanın taraftarı olarak iyice yerleşmeye başladığı dönemde Orta Avrupa'da, hala, iç çatışmalar devam ediyordu. Özellikle Alman toprakları üzerinde (Reich) İtalyan kökenli hümanist fikirlerin ve sanat eserlerinin izleri görülmekle beraber, bunların hitap ettiği çevre ve sosyal sınıflar, İtalya'ya göre, oldukça etkisiz ve pasif kalmışlardı. Ancak, 16. yüzyılın başlarında Almanya'da, çok sayıda, zengin şehir devletlerinin oluşmaya başlaması, Alman toplumu için bireysel anlamda yeni bir uyanışı simgelemeye başlamıştı. Özellikle Güney Almanya'da, *Jakob Fugger* gibi tüccarlar bir taraftan erken kapitalist ekonominin ilk nüvelerini oluştururlarken, diğer taraftan, siyasî alanda sermayelerini bir nüfuz aracı olarak kullanabiliyorlardı.⁹

Alman toplumunun bu dönemdeki bir diğer özelliği de - İtalyan şehir devletlerinin aksine -

Ortaçağ geleneksel yaşam ve düşünce tarzının hala devam etmesiydi. Ticaret erbabı ile esnaf teşkilatları arasında sürtüşmeler günden güne devam etmesine rağmen, bu huzursuzluklar, siyasî alandaki karışıklıklara göre, yine de oldukça yeni ve etkisizdi. Prenslerin birbirleriyle rekabeti ve mahallî büyümenin verdiği cesaret ve siyasî güç, daha o zamanlarda Alman birliğine giden dayanakları temelden ortadan kaldırmaya yetiyordu. Siyasî otoriteler arasındaki bu tarz çatışma, büyüme eğilimi ve güç birikimi, zamanla, hem toprağa bağlı şövalyeleri hem de toprak ağalarını, dolayısıyla çiftçileri derinden etkiledi. Özellikle güçlerini topraktan gelebilecek gelirlere bağlayan toprak ağaları, köylüler ve çiftçiler, para ekonomisinin gelişmeye başlaması karşısında gittikçe zayıfladılar. Bu durum yeni sosyal karışıklıkların ilk habercileri idi. Toprak ağalarının, mahallî derebey prensler karşısında zayıflaması ve bu açıklarını çiftçilerden alacağı yüksek faiz ve vergilerle kapatmak istemeleri, toprağa bağlı üretici grupları, daha da fakirleştirdi. Şövalyeler ise, paralı askerlerin devreye sokulması aşamasında etkisizleşince, siyasî ve sosyal yeni bunalımların habercileri olarak göründüler¹⁰.

Almanya'daki bütün bu siyasî ve sosyal bunalımlara ek olarak dinî problemlerin de artması, durumu daha da karmaşıklaştırdı. Aslında din adamlarının tahrip ettiği Hıristiyanlık ve dinî gücünü siyasî bir nüfuz aracı olarak kullanan kilise, Alman toplumu tatmin etmekten oldukça uzaktı. Kilise temsilcilerinin zamanla siyasî yetkilerle donatılması ve günahların affedildiğine dair kilisenin verdiği günahtan soyutlama tezkeresi, halkı ruhani liderlerden soğutmuş ve yeni arayışlar içine itmişti. Çünkü, servet sahibi olan sosyal sınıfların dışındaki insanların, günahlarını affettirebilecek her hangi bir maddî ve aristokratik güçten yoksun kalmaları, kiliseye karşı olan güveni temelden sarsmıştı. Bu sebeple, Alman tarihi içinde Reformasyon hareketlerinin ifa ettiği sosyal ve dinî misyon daha açık biçimde ortaya çıkmaktaydı. Kilisenin vurdumduymazlığına karşı oluşan küçük çaptaki dinî-elit muhalefeti, Martin Luther'in şahsında ilk tepki-

⁶ Georges Castellan, *aym eser*, s. 35 vd.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih. İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, 1992, s. 58 vd.

⁸ Bkz. Golo Mann ve Harry Pross, *Außenpolitik*, Frankfurt am Main, 1958, s. 282-287.

⁹ H. Salihoglu, *aym eser*, s. 58.

¹⁰ Stern ve Gericke, *aym eser*, s. 186 vd.

lerini vermeye başlamıştı. 31 Ekim 1517¹¹ tarihli protestosunda İlahiyat Profesörü Luther¹², Alman toplumunun dinden yabancılaşmasının sonuçlarını irdelerken, Katolik Kilisesi'nin dogmalarına karşı reform istiyordu. Her tür inanç akidesini kiliseden bekleyen geleneksel Ortaçağ toplum zihniyetinde, Luther'in görüşleri oldukça yeni ve çekici gelmiş, akabinde, kısa süre içinde bu fikirler yayılmaya başlamıştı. Ancak, Luther'in savunduğu fikirlerin Protestan Kilisesi'ni doğurması arefesinde Almanya'da yeni sosyal çalkantıların çıkmaya başlaması, ortamı daha da çetrefilleştirdi. Diğer taraftan Luther'in, kurduğu yeni kiliseyi, Roma'nın otoritesinden kurtulmak için bir atlama taşı olarak kullanmak isteyen derebey prenslerin emrine vermesi, bu siyasî-dinî güçlerin tebaalarını çok daha kolaylıkla tahakküm altına alabilecek yolu açtı. Ancak Luther'in kilisesi, bu sayede, derebey prensler arasında oldukça taraftar buldu. Bu dönemde, ayrıca, Avrupa'da hanedanlık tartışmalarının Fransa ve Almanya arasında gittikçe yaygınlaştığı ve bu tartışmada Türkler'in - özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın - önemli bir rolünün olduğu görülmekteydi.¹³

¹¹ 1517 yılı Osmanlı Devleti'nde de önemli bir tarihi ifade etmektedir. Büyük Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, aynı yıl içinde, Memlükler'den İslam hilafetini Osmanlı hanedanına intikal ettirmiştir. Ne büyük bir tevaffuktur ki, Selim'in Sultan-Halife rolünü üstlendiği ve siyasî-dinî otoritesini kuvvetlendirdiği yılda, Avrupa'nın ortasında dinde reform teşebbüsleri için ilk başkaldırı ortaya çıkıyordu.

¹² Rahip Martin Luther, Latince 95 tezden oluşan protesto yazısını Wittenberg Kilisesi'nin kapısına astığında, yeni öğretilerinin getirebileceği karışıklık ya da gelişmeler konusunda her hangi bir fikre sahip değildi. Ancak, Katolik Kilisesi'nin kazandığı dünyevilikle uhrevilik arasındaki muazzam güç ve bunun sebep olduğu batıl inançların getirdiği dinsel sapmalar, bu genç din bilimcisini derinden etkilemiş olmalıdır. 1483 Eisleben doğumlu Luther'in okul hayatı ile ilgili bkz. Robert-Hermann Tenbrock, *Geschichte Deutschlands*, München, 1968, s. 93-95.

¹³ Protestanlığın, Avrupa'da Hıristiyanlığın diğer etkili mezhebi Katolikliğin karşısına güçlü bir rakip olarak çıkması, Batı insanının daha sonraki gelişiminde yeni, fakat, tesirli gelişmelere yol açtığı tarihi bir gerçektir. Bu iki mezhebin hem dinî, hem de siyasî temsilinde ortaya çıkan ayrılık, farklılık ve değişimin sonuçları da, o ölçüde karmaşık olmuştur. Avrupa insanının siyasî anlamda da ikilem yaşadığı çağda, Osmanlı'nın ve bilhassa Kanuni'nin Batı'da oynadığı siyasî rolün getirdiği sosyal, kültürel ve fikrîsel evrim ve bunun sonuçları oldukça önemli olmalıdır. Bu sebeple, Kanuni'nin çağdaş Batı toplumunun şekillenmesinde oynadığı rolün ne şekilde etkili olduğu, hala, bâkir bir tartışma konusu olarak kalmaktadır.

Nitekim, kutsal Roma'nın dinî otoritesinin sarılması ve Katolik Kilisesi'nin yanına Protestan Kilisesi'nin de katılması ile, belki, Osmanlı'nın Batı politikası, daha belirgin ve kolay bir zemine kayacaktır.¹⁴ Protestanlığın, Katolik Kilisesi'nin karmaşık bir mecraya sürüklediği Hıristiyan dogmalarını temelden sarsması, Alman toplumunda yeni gelişmeleri de gündeme getirdi. Çünkü Protestan aydınların ya da onların destekçisi prenslerin çabaları ile, Almanya'nın her köşesinde sanat ve kültür alanlarında gelişmelerin ortaya çıkması, Katolikleri de etkilemiş ve mimaride ünlü **Barok** tarzına giden yolu açmıştı.¹⁵

1555 Augsburg Barışına yol açan en önemli sebep, Türkler'in, hızla, Batı'ya doğru ilerlemelerinden başka birşey değildi. Türk tehlikesini bertaraf etmek ve Fransa kralı ile daha aktif bir biçimde mücadele edebilmek için dinî kargaşaların önlenmesi gerekiyordu. Bu barış dinî kargaşalıkları önlemiş ve Otuz yıl Savaş-

¹⁴ Avrupa'daki bu tür siyasî ve dinî kavgada Kanuni Sultan Süleyman'ın oynadığı rol konusunda hali hazırda tatmin edici bilgiler mevcut değildir. Yani, Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun ve bölgesel derebey prenslerin oynadığı siyasî ve dinî rolün belirleyiciliği - siyasî merkezîyetçilik ya da adem-i merkezîyetçilik veyahut Katolik ya da Protestanlık - ve bunda Türkler'in oynadığı rol ve etkiler üzerinde daha aydınlatıcı verilerle ihtiyaç vardır. Ancak, Fransa Kralı I. Franz'ın Alman İmparatoru V. Karl'a karşı Avrupa dışı Müslüman bir güçten yardım istemesi, Hıristiyan dünyasının siyasî ve daha sonra da dinî birlikteliği ya da ayrılığı üzerinde oldukça önemli olmalıdır. Avrupa'daki siyasî mücadeleler ve Osmanlı ile ilişkiler konusunda bkz. H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 95-105.

¹⁵ Barok kültürü, hem Katolik mezhebine, hem de prenslerin mutlak hakimiyet isteklerine göre şekillenmişti. Katolik görüşüne göre, Tridentin Din Meclisi'nde Hıristiyanlığın sırları akılcı sebeplere dayandırılmıştı. Prenslerin dünyevî mutlakiyeti de, Katolikliğin uhrevî gücü ile bağdaşınca, yeni gelişmeler beklenebilirdi. Dahası, Barok yaşamı, ana kaynağını Rönesans'tan alıyordu. Özellikle mimaride ortaya çıkan bu tarz, Prenslerin de abartılı bir biçimde kudretinin gösterilmesini öngörüyordu. Katolik Mezhebi'nin, özellikle Otuz yıl Savaşları'ndan sonra güçlenmesi, gerek İmparatorun, gerekse Prenslerin şatafat içinde görünmek istemeleri, Barok kültürünün gelişmesinde oldukça önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan Katolik kiliselerinin, Protestanlığın boş bir inanç sistemi olduğunu kanıtlarcasına şaşalı kubbe süslemeleri, özellikle Batı ve Güney Almanya'da yaygınlaşmıştır. Almanya'da Barok kültürü üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 135-140.

ları'na (1618-1648) kadar olan dönemde Avrupa'ya kısmen de olsa barışı getirmişti. Bu dönemde, aynı zamanda, Orta Avrupa'da eskiye göre, canlı bir kültürel hayat yaşanmıştı.¹⁶ Fakat bu canlılık ve dinamizm, Batı Avru-pa'daki aktif sosyal yaşam ile kıyaslandığında oldukça sönüktü.

Otuzyıl Savaşları'nın 1618'de başlaması ile Almanya'da girift bir biçimde, gerek siyasî ve gerek dinî mücadeleler, 1648 Vesfalya Barışı'na kadar devam etti. Bu zaman zarfında, gerçekten, Avrupa'da siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan bir deprem yaşandı. Protestanlar'ın Katolikler'e karşı giriştikleri güç yarısında devrim olarak nitelenebilecek yeni prensiplere karşı geleneksel güçler tavır almaktan geri kalmadılar. Özellikle Kuzey Almanya'da oldukça büyük bir taraftara sahip olan Protestan prensler, serbest şehirlerle birlikte hareket ederek, geleneksel güçlere karşı 1608'de bir birlik kurdular. Bunlar, Protestan olan İsveç ve Danimarka ile birlikte, Alman Habsburg Hanedanı'na karşı mücadele veren Fransa'nın da desteğine sahip olacaklarını umuyorlardı. Buna karşı harekete geçen karşı devrimciler de Katolik Birliğini kurdular. Karşı devrimcileri, İmparator, Papa ve İspanya destekliyordu. Karşıt prenslikler arasındaki ilk mücadeleler 1609'da başladı.¹⁷ Ancak, esasında, Protestanlar'a karşı Katolik mukavemetinin bir baskıya dönüşmesi aşamasında - 1618'de Bohemya ve Güney Almanya'da gelişen olaylar sonucu - bir ara Protestanlık büyük bir darbe yedi. Birçok yerde Protestan güçler yenilgiye uğratıldılar. 1635'den sonra Katolik Fransa ile Protestan İsveç'in Habsburg İmparatorunun Avrupa ve Almanya'daki gelişmesine karşı ittifak yapması ile, mücadelelerin seyri, dinî ağırlıktan siyasî mecraya kaydı. Bu kavgada Alman toprakları çok büyük zarar gördü ve tahrip edildi. Sonuçta, Alman İmparatorluğu'na karşı Prensler, kendi hukukî durumlarını daha da sağlamlaştırdılar. Bunlar arasında Brandenburg, -daha sonraki süreçte Prusya Prensliği - Alman birliğine giden yolda en ön plana çıkan Prenslik oldu. Ancak, Otuzyıl Savaşları sonucunda Alman İmparatorluğu, gerçek anlamda büyük za-

rarlar gördü. Uğruna verilen din özgürlüğü, yine, Prenslere yaradı. Çünkü tebaa, istenildiği anlamda özgürlük elde edemedi. İsveç, Baltık ve Kuzey Denizi'nde bazı yerleri elde ederek güçlendi. Fransa da, Almanya'nın aleyhine, Elzas'a doğru ilerledi ve ilk kez Ren'e doğru genişledi. Bu savaşlarda topraklarını genişleten tek Alman gücü, Brandenburg-Prusya Krallığı oldu. Yine bu savaşlarda Fransa, Avrupa'nın en güçlü devleti olarak kendini gösterdi. Ancak Fransa, 1715'de XIV. Louis'in ölümünden sonra askerî gücünü gittikçe kaybederek üstünlüğünü Batı'dan Doğu'ya İngiltere ve Avusturya'ya terketti.¹⁸

Bu savaşlar, Alman İmparatorluğu'nun (Habsburg Hanedanı) tam anlamı ile merkezi gücünü kaybetmesine yol açtı. Bir taraftan yerel Prensliler İmparator'dan bağımsız hareket etme imkanına kavuşurlarken, diğer taraftan, Prusya, bir başka Alman gücü olarak kendini gösteriyordu. Aynı zamanda, Prusya'nın kuzeyde yükselmeye başlaması, daha sonraki süreçte Alman birliği için yeni, fakat, önemli bir gelişme idi. Bununla birlikte, imparator'dan daha bağımsız hareket etme gücüne kavuşan Prensliler, Fransa'yı örnek alarak, bütünüyle mutlak güce ulaştılar. Topraklarını istedikleri gibi yönetiyorlardı. Burjuva da zayıfladığından, saraya bağımlı hale geldi. Artık Alman halkı, bünyesinde bulunduğu Prenslilerin izin verdiği ölçüde yaşamlarını sürdürmeye hazırlanıyorlardı.

3. Aydınlanma Dönemi Devlet Felsefesi'nin Oluşması: II. Friedrich ve Prusya Kimliği

Almanya'da Prusya Kralı I. Friedrich ölünce, yerine, 1740'da, oğlu II. Friedrich geçti. Yeni Kral, Barok kültüründen etkilenmiş ve özellikle Fransız sanatından ve müziğinden esinlenmişti.¹⁹ Babası, mutlak hakim biri idi. Babasının baskısından kurtulmak için, bir ara İngiltere'ye kaçtı. İngiltere dönüşü, Fransız aydınlanmacı düşünür Voltaire ile tanıştı ve devlet yö-

¹⁶ O. Sander, *aynı eser*, I, s. 106.

¹⁹ II. Friedrich'in karakteristik kimliği için bkz. Marquis Louis Charles Antoine de Beauvau, "Der Charakter Friedrichs II.", *Erlebte Geschichte. Von Zeitgenossen gesehen und geschildert. Von den Türkenkriegen bis zur Französischen Revolution*, (Yayımlayanlar: Günter ve Barbara Albrecht), Berlin, 1987, s. 203-212.

¹⁶ H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 105-108.

¹⁷ H. Salihoğlu, *aynı eser*, s. 78.

netiminde akla ve barışa dönük adımlar atmaya karar verdi.²⁰ Tahta talip bir prens olarak, bir hükümdarın kendisini ülkesinin çıkarlarına adanması gerektiğini, çünkü, onun "*ülkesinin birinci hizmetçisi*" (der erste Diener seines Staates)²¹ olduğunu dile getiriyordu.

Onsekizinci yüzyılın ortalarında Habsburg Hanedanı'nda değişiklik oldu ve VI. Karl'in ölümünden sonra yerine, kızı Maria Theresia geçti.²² Bu dönemde oluşturulan ittifaklarda Prusya Kralı Friedrich, Fransız koalisyonunun yanında yer aldı ve kısa süre içinde topraklarını genişleterek, Avrupa'nın beşinci gücü olarak kendisini kabul ettirdi. Bu dönemde II. Friedrich'in Avusturya'ya saldırması ile Yediyıl Savaşları başladı (1756-1763). Avrupa'nın büyük güçleri ile mücadele eden Friedrich, başlangıçta zaferler kazanmasına rağmen, daha sonraki süreçte Rus, Fransız ve Avusturya koalisyonuna yenildi ve ülkesi büyük darbe yedi.²³ Ancak bu savaşlar sonucunda Friedrich, Avrupa'da ülkesini ilerletmenin tek yolunun dışta siyasî anlamda "*barışçı*", içerde de "*aydınlanmacı*" reformlara girişmek olduğunu gördü. Yediyıl Savaşları'nda İngiltere keskin bir zafer kazandı ve Hindistan ile Amerika'daki Fransız topraklarını ele geçirdi. Bu savaşlar sonucunda imzalanan Paris Barış Anlaşması ile İngiltere, Asya'da ve denizlerde bir dünya gücü olarak kendini kabul ettirdi. 1763'den sonra Avrupa'daki din savaşları yerini millî devletlerin oluşum ve genişleme kaygalarına bıraktı. Bu siyasî-millî yarışta azınlık sorunları da gündeme geldi ve büyük imparatorluklar içinde yaşayan azınlıklar (Minderheiten) da,

ulusal devlete giden yolda, fikir alanındaki alt yapılarını oluşturma faaliyetlerine giriştiler.²⁴

Avrupa'da, özellikle Almanya'da, 18. yüzyılın başlarından itibaren aydınlanmanın etkileri²⁵ en derin biçimde görünüyordu. Almanya'da etkilenmenin izleri, devlet kademesinin en üst yöneticisi olan II. Friedrich vasıtasıyla gerçekleşti. Ancak, Avrupa'daki aydınlanmacı fikirlerin temellerini coğrafi keşiflerden, Rönesans ve Reform hareketlerinden sonraki süreçte aramak lazımdır.²⁶ Özellikle bu dönemde bilim ve teknikte ortaya çıkan gelişmeler, bu aydınlanma düşüncesinin devlet aygıtına yansımalarını kolaylaştırmıştır. Yeniçağın başlarında pusulanın bulunması ile Avrupa insanı, dünyanın oldukça uzak bölgeriyle irtibat kurma olanağı yakalamış ve yeni yerler keşfetmişti. Coğrafi keşiflerin arkasından René Descartes (1596-1651) gibi felsefecilerin akli ve benliği ön plana çıkaran aydınlanmacı fikirleri ile karşılaşan Avrupa insanı, bir müddet sonra da, kilisenin sahte dogmalarına karşı deizme yöneliyordu.²⁷

Kralların mutlak hakim olduğu Orta Avrupa devlet sisteminde bazı hükümdarlar, aydınlanmacı felsefeleri etkin bir biçimde kullan-

²⁴ O. Sander, *aynı eser*, I, s. 106-107.

²⁵ Onsekizinci yüzyıl felsefi açıdan aydınlanma çağı olarak kabul edilmektedir. Siyasî anlamda aydınlanmacı mutlakiyet ise, siyasî otoritenin devlet aygıtında yapacağı reformlarla ilgilidir. Aşağı yukarı bütün kıta Avrupasının mutlak hükümet formu (die Regierungsform des Absolutismus) tek, etkili ve ilerlemeci olarak tarif edilme-sine rağmen, bazı Monarklar, kendi mutlak yönetimlerini engellemeyecek şekilde devletlerini, modernize etmeye yönelmişlerdir. İşte II. Friedrich'in şahsında, barışçı ve aydınlanmacı programlarla Prusya'nın Avrupa'da yükselmesi ve Avusturya ve Fransa'ya karşı rakip olması, Alman toprakları üzerinde önemli bir gelişme idi.

²⁶ Avrupa'da Ortaçağ zihniyeti, Rönesans ve Reform hareketleri ile sarsılmıştı. Bundan sonraki süreçten Fransız Devrimi'ne kadarki zaman dilimine Avrupa'da, "Eski Rejim - Ancien Regime -" adı verilmektedir.

²⁷ Deizm, aydınlanma dönemi Avrupasında dinin, yani Hıristiyanlığın yeni bir yorumunu ifade etmektedir. Buna göre, dünyayı yaratan Tanrı idi; ancak, dünyanın işleyişinde yaratıcının etkisi söz konusu değildi. Tanrı'nın kanunları dünyanın işleyişine yön veriyordu. Bu anlamda Avrupa'daki gerçek aydınlanma felsefesi, hem sosyal ve siyasal düzende feodalizme hem de dinî dogmalara yani uhrevî hayatı tekelinde tutan kiliseye karşı baş kaldırıyordu.

²⁰ Günter Barudio, *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung 1648-1779*, Fischer Weltgeschichte, Cilt 25, Frankfurt am Main, 1997, s. 240.

²¹ H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 143; H. Salihoğlu, *aynı eser*, s. 94.

²² Johann Joseph Fürst Khevenhüller-Metsch, *aynı yer*, s. 92 vd.

²³ Ernst Friedrich Rudolf von Barsewisch, "Einiges aus der Schlacht von Leuthen im Siebenjährigen Krieg", *Erlebte Geschichte. Von Zeitgenossen gesehen und geschildert. Von den Türkenkriegen bis zur Französischen Revolution*, (Yayınlayan: Günter ve Barbara Albrecht), Berlin, 1987, s. 165-180.

masalar bile, mutlak güçlerine hanel getirme-yecek fikirleri, devlet aygıtını modernleştirme için uygulayabilmişlerdir. Prusya kralı II. Friedrich, bu tür aydınlanmacı yapıda biri idi. Prusya'nın Orta Avrupa'daki bu yaklaşımı, sadece Kuzey Almanlar'ı etkilemekle kalmadı; aynı zamanda, Avusturya İmparatoru II. Joseph'i de etkiledi. II. Friedrich'in aydınlanmacı uygulamaları en fazla dinî tolerans²⁸, idarenin merkezileştirilmesi, bütün tebaa için tekli bir hukuk sistemi, eğitim sisteminin yükseltilmesi ve hakimiyetinde bulunan çiftçilere özgürlüğü öngörüyordu. 1752'de yazdığı "*Siyasi Vesayetname*" adlı eserinde II. Friedrich, mahkemelerin gidişatına müdahalede bulunmama-çağını açıkça deklare etmesine rağmen; yaşadığı dönemde, uygulamalarından dolayı hiçbir hukuk kurumu, kendisine karşı bir harekete geçme cesaretinde bulunamamıştır. Hukuk alanında öngördüğü reform denemeleri, kendisinden sonraki dönemin hukuk kurallarını açıklaması ve yerleştirmesi bakımından önemli bulunmuştur.²⁹ Ancak, onun uygulamaya çalıştığı yenileşme hareketi, aydınlanmacı olmakla beraber, o ölçüde de zorlama ile gerçekleşiyordu. Zira 1648'den itibaren Avrupa'da gerçekleştirilen ve 1779'a ulaşan yenileşme hareketleri dönemine (18. yüzyıl), baskıcı aydınlanmacılık (aufgeklärte Absolutismus) adı verildi.³⁰

İkinci Friedrich'ten etkilenecek ülkesinde aydınlanmacı reformlara girişen bir diğer Alman da, Avusturya İmparatoru II. Joseph'di. 1770'den 1780'e kadarki süreçte genç İmparator da, rakibi II. Friedrich gibi Habsburg Devleti'ni aydınlanmacı reformlara yöneltti. Özellikle din alanında kiliseyi sınırlandırarak gerçekleştirdiği laik yaklaşımlar, sosyal hayatın bireysel organizasyonunda önemli atılımları başlattı. Köylüler faydasına gerçekleştirdiği iyileştirmeler de kayda değerdi. Ancak sosyal reformları tebaasına zorla kabul ettirmeye kalkışması, Avusturya İmparatorluğu içinde yaşayan halk üzerinde olumsuz etki yarattı.³¹

Onsekizinci yüzyılın ortalarındaki Avrupa savaşları, büyük ölçüde İngiliz-Fransız sömürge sorunu, Prusya ile Avusturya arasındaki askerî ve siyasî güç yarışı şeklinde tezahür etmiştir. Bu savaşlar sonucu İngiltere, Fransa'ya üstünlük sağlarken; Prusya da önemli bir güç olarak devreye girmişti. Prusya'nın yükselmesi ile Alman toprakları (Reich) üzerindeki ikilem (Dualismus) arttı.

4. Amerikan ve Fransız Modelinin Almanya'ya Yansıması

Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki siyasî ve askerî emperyalist mücadelelerin temellerini, 18. yüzyılın ortalarındaki olaylar ve gelişmeler belirledi. Çünkü bir taraftan 19. yüzyıl süper devleti İngiltere'nin ve bu yüzyılın sonlarından itibaren rakibi Almanya'nın sistematik kriz ve sömürge ya da dünya politikası mücadelelerini, diğer taraftan Amerika'yı 20. yüzyılın başlarından itibaren dünyanın en kuvvetli gücü haline getiren gelişmeleri de bu anlamda yorumlamak gerekecektir. 13. yüzyılda İngiltere'de kısmen başlayan anayasal süreç, zamanla Kuzey Amerika'ya ulaştı ve burada daha da sistemli bir biçimde yorumlanarak bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik gibi modern kavramlarla bütünleşerek tekrar Batı Avrupa'ya döndü. Buradan Fransız Devrimi ile bu yeni kavramlar ve yeni örgütlenme biçimleri, hiçbir coğrafi sınır tanımadan Batı Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne ka-dar olan coğrafyaya yayıldı.

Yani 18. yüzyılın son çeyreğinde dünya tarihinde etkin rol oynayan iki büyük olayla karşılaşmaktadır. Bunlardan birincisi, Amerikan bağımsızlık mücadelesinin ve iç olaylarının özel olarak Avrupa tarihini, genel olarak ise dünya tarihini etkilemesi sürecidir. İkincisi de, Fransız devriminin getirdiği yeni yönetsel ve fi-kirsel eğilimler - özellikle demokrasi, insan hakları ve modern devletin ilk nüvelerini oluşturacak kuvvetler ayrılığı prensibi vb.³² - ve gelişmelerdir. Bu iki olay, hem Alman birliğinin kurulmasını etkilerken, hem de Avrupa'da yeni bir coğrafyanın şekillenmesine yol açan reformasyonları beraberinde getirmiştir.

²⁸ H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 149.

²⁹ H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 148 ve devamı.

³⁰ G. Barudio, *aynı eser*, C. 25.

³¹ H. R. Tenbrock, *aynı eser*, s. 150-151.

³² Guy Palmade, *Das bürgerliche Zeitalter*, Fischer Weltgeschichte, Cilt 27, Frankfurt am Main, 1975, s. 27 vd., 234 vd.

Portekiz ve İspanya gibi klasik sömürgeci devletlerin 16. yüzyıldan sonra etkinliğini yitirmesi sonrasında, Fransa, İngiltere ve Hollanda birbirleriyle hem Avrupa'da denizlerde, hem de Yeni Dünya'da büyük bir kolonizasyon mücadelesine girdiler. 17. yüzyılda bu devletler, İspanya'yı devre dışı bırakarak faaliyetlerini sürdürdüler. Hollanda, Kuzey Amerika'da İngiltere ile girdiği güç yarışını kaybederek pasifleşti. Kuzey Amerika kolonileri üzerinde denetim kurmak için, Fransa ve İngiltere başa kaldılar. Ancak Amerikan kolonileri üzerindeki büyük güç sorununun ortaya çıkarttığı 7 Yıl Savaşları (1756-1763), Fransa'nın yenilgisini getirdi. Bu aşamadan sonra Kuzey Amerika'da İngiliz hegemonyası bütün ağırlığı ile kendini kabul ettirdi ve İngiliz kolonilerinin genişlemesini engelleyebilecek müdahaleler de ortadan kalktı.³³

Bilindiği gibi Amerika'daki İngiliz kolonileri, Avrupa tipi toplumun, yeni topraklar ve coğrafya üzerinde benzersiz koşullarda örgütlenmesi idi. Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya gelenler, Güney Amerika'da olduğu gibi, sadece altın ve elmas bulmak için³⁴ gelip, emellerine ulaştıktan sonra tekrar Avrupa'ya dönmek istemiyorlardı. Kuzey'e gelenler, daha çok, yerleşme amacını güden maceraperestlerdi. Bunlar, Avrupa'da kilisenin bağınaz tahakkümünden kurtulmak, yeni iş ve çalışma alanları olarak fakirlikten kurtulmak ve özgürce yaşamak istiyorlardı. Bu açıdan bütün benlikleri ve aileleri ile Avrupa'dan koparak, yeni yaşam biçimi kurmayı deneyen yeni dünyalı Avrupalılar, güneydekiler gibi yerlilerle karışmamışlardır. Diğer yandan Kuzey Amerika'daki koloniler, İngiltere ve diğer Avrupa devletleri gibi, monarşik bir idareden çok, liberal fikirlerle

gelişmeyi denediler ve başarılı da oldular. Aynı zamanda Yeni Dünya'da, Avrupa'daki gibi, Katoliklerin dinî baskısı söz konusu değildi. Her türlü dinî inanç ve itikat serbestlik içinde yaşam alanı buluyordu.³⁵

Amerika kıtasının kuzey bölgelerindeki bu serbest ortam, özerk devletler kurma düşüncesini pekiştirdi. Ancak, diğer taraftan İngiltere, Fransa'ya karşı sömürge savaşlarını ezici bir üstünlükle kazanmasına rağmen, ekonomik açıdan oldukça yıpranmıştı. İngiliz Hükümeti, koloniler üzerinde hakimiyet kurmak için gerçekleştirilen bu mücadelelerin külfetlerinin bir kısmını, bu enerjik ve atılcı kolonilerle paylaşmak niyetinde idi. Yeni vergilerle 13 Amerikan kolonisine yüklenen İngiltere, buralarda huzursuzluk ve mukavemetin çıkmasına sebep oldu. İngiliz yenilgisinin nefretini almak isteyen Fransa da, kısa süre içinde bağımsızlık mücadelesine giren bu kolonileri coşkuyla destekledi. 1774'de başlayan Amerikan bağımsızlık hareketi, 1776'da resmen bağımsızlık ilanı ile güçlendi. George Washington'un önderliğinde gelişen bu hareketi İngiltere, 1782'de tanımak zorunda kaldı. Kuruluşundan daha bir asır geçmeden Amerika, sınırsız doğal kaynakları ve insan potansiyeli ile hızla gelişmiş ve 20. yüzyılın süper devleti haline gelmişti. Dolayısıyla Alman mahalli prenslikleri de, Amerikanvari bir atılım ile, Alman millî birliğini kurabilmenin yolunu arıyorlardı. Ancak, Alman birliğinin kurulmasına giden yolda, Amerika'da olduğu gibi, liberal bir bünye mevcut değildi. Alman birliği hayali, Bismarck'ın tekelinde zorlamanın getirebileceği bir "*menfaat birliği*" ve sonrasında bu birliğin yol açacağı siyasî ve askeri "*ortak devlet aygıtı*" ile mümkün olabilirdi. Yoksa Alman toprakları üzerinde meşruti monarşinin verebileceği serbestlik ortamı, liberal bir yaklaşımla Alman birliğini getirmekten uzak görünüyordu.

Avrupa'da millî birlik ve millî siyasî teşekkül fikrini etkileyen olayların ikincisi de, hiç şüphesiz, Fransız Devrimi'nin sunduğu daha radikal düşünce ve yöntemlerdi. İngiltere'ye karşı Amerikan kolonilerini destekleyen Fransa, ekonomik açıdan oldukça yıpranmıştı. Bu

³³ O. Sander, *aynı eser*, I, s. 111 vd.

³⁴ Avrupa'dan Güney Amerika'ya gelen insanlar, buradaki altın ve gümüşün çoğunu ele geçirecek, Avrupa'ya taşımışlar ve bu değerli madenlerin dolaşıma başlaması ile Avrupa'da sosyal ve ekonomik alandaki gelişmelerin zeminini hazırlanmışlardır. Diğer taraftan, Doğu'daki mal üretimi metodlarının, Asya baharatları ve Amerikan tarımsal üretimi ile beraber Avrupa içindeki ticarî muamelelerde dolaşıma başlaması, Avrupa sanayiinin gelişmesinde potansiyel bir birikimin yolunu açmıştır. Bkz. David K. Fieldhouse, *Die Kolonialreiche seit dem 18. Jahrhundert*, Fischer Weltgeschichte, Cilt 29, Frankfurt am Main, 1996, s. 12 vd.

³⁵ *Aynı eser*, s. 26.

ekonomik bozulma, sosyal çalkantıların artmasına sebep oldu. Öte yandan, 1778'de Amerikan Anayasası ve Bağımsızlık Bildirgesi'nin basılması ve Avrupa'ya yayılması, Fransa başta olmak üzere, Avrupa'daki tüm entellektüelleri etkiledi ve hararetli tartışmalara yol açtı.³⁶ Bu fikirler, Avrupa insanı için yeni olmamasına rağmen, feodalizm ve aristokrasi ile iç içe girmişti. Yani mesele, bu fikirlerin liberal bir ortamda eleştiriye tabi tutulması idi. 19. yüzyıldan itibaren, artık, Avrupa ve dünya insanının zihninde İngiliz anayasal sistemi değil, Amerikan "*özgürlükçü liberal anayasa*" modeli vardı. Nitekim, Fransız Devrimi'ni besleyen en önemli unsurlardan birisi bu model olmuştu.

5. Sonuç

Genelde Avrupa, özelde Alman birliğinin kurulmasına giden sosyo-kültürel ve sosyo-psikolojik süreçte yaşanan tecrübe, deneyim ve denge ya da dengesizlikler Avrupa toplumunu, daha sonraki aşamalarda yeni ve ortak bir yapıya sürüklemiştir. Hıristiyan din adamlarının, daha açık bir ifade ile kilisenin siyasî nüfuzunun en asgari düzeye indirilmesi, yani düşünce önündeki engellerin kaldırılması ile birlikte; toplumların sosyal pozisyonlarının belirlenmesinde eski klasik engelleyiciler değil de, modern toplumun kurulmasında etkili olan ve serbest ortam içinde daha muntazam gelişme

ve etkileme alanı bulan yeni sosyal baskı grupları etkili olmaya başlamıştır. Ancak, bunların gücü ve etki alanları ya da hitap ettikleri çevre, daha etkin bir biçimde demokratikleşmeye giden ince, ancak, uzun bir yol üzerindeki engelleri kaldırmaya ve yeni oluşturulacak topluma daha enerjik bir yapı kazandırmaya yönelikti. Toplumsal kurumlardan başlamak üzere bütün yönetim aygıtının modernleştirilmesi ve bireyin düşüncesi önündeki engelleri kaldırmaya yönelmekle birlikte, ondan daha fazla, bu özgür iradeyi kolaylaştıracak adımlar atmak için sınırlayıcı katmanları engellemek temel yaklaşımdı. 18. yüzyılın aydınlanmacı yapılanması ve bazı öğeleri merkezi devlet aygıtının en üst birimi tarafından devreye sokulmasına rağmen, 19. yüzyıl Avrupa modernleşmesinin temelini teşkil etmiştir. Düşünce önündeki engellerin radikal bir biçimde ortadan kaldırılmasıyla, alt yapısı hazırlanan ekonomik ve siyasî modernleşme yeni bir toplumun hazırlanmasına giden yolu açmıştır. Eğer Alman toplumunda II. Friedrich'in aydınlanmacı fikirleri ya da uygulamaları - bazı reform uygulamaları zorla gerçekleştirilse de - olmasaydı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Prusya Krallığı'ndan bütünleştirici bir Alman birliğinin doğması adeta imkansızdı. Bismarck'ın bütün çabalarının temelinde, 18. yüzyılın aydınlanmacı reformları ve uygulamalarının olduğu açıktır.

³⁶ Louis Bergeron, François Furet ve Reinhart Koselleck, *Das Zeitalter der europäischen Revolution 1780-1848*, Fischer Weltgeschichte, Cilt 26, Frankfurt am Main, 1997, s. 9 vd.